

Η εμφάνιση ενός αντιθρησκευτικού ανορθολογισμού

Τα τελευταία πενήντα χρόνια παρατηρείται γενικότερη στροφή του κοινού προς τον ανορθολογισμό, αρχής γενομένης φυσικά από τη Βόρεια Αμερική. Πρόκειται για μια από τις πιο χτυπητές αντιφάσεις της εποχής μας. Από τη μία πλευρά η επιστήμη και η τεχνολογία (δηλαδή η εφαρμοσμένη επιστήμη) προοδεύουν με πρωτοφανή ταχύτητα, έχοντας συσσωρεύσει σε διάστημα πενήντα χρόνων περισσότερη γνώση από όση είχε συγκεντρώσει η Ανθρωπότητα σε όλη την ιστορία της, και από την άλλη γνωρίζουν τεράστια διάδοση και αποδοχή κάθε είδους αντιεπιστημονικές θεωρίες και πρακτικές, από τις διάφορες εναλλακτικές θεραπείες ως τις αστρολογικές απάτες.

Οι δημοσιεύσεις σε βιβλία ή περιοδικά, οι σχετικές με τα «αινίγματα» της φύσης, με τα «ανεξήγητα» φαινόμενα, με τα «κρυμμένα μυστικά» της ιστορίας, έχουν φτάσει σε τετραψήφιους αριθμούς. Τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, έντυπα και, κυρίως, ηλεκτρονικά έχουν κατακλυσθεί από ποικιλώνυμους «γκουρού», θεραπευτές, μάντεις, αστρολόγους και λοιπούς απατεώνες, σε σημείο που σοβαρές, υποτίθεται, εφημερίδες μεγάλης κυκλοφορίας¹, να διαθέτουν με μορφή πολυτελών ένθετων στις κυριακάτικες εκδόσεις τους Αστρολογίες, «Ερωτικές» ή «Αθλητικές»!

Θα έλεγε κανείς πως ο κόσμος δεν εμπιστεύεται πια τις λογικές, επιστημονικές ερμηνείες των πραγμάτων και προτιμά τις υπερβατικές. Ενδεχομένως το ανθρώπινο πνεύμα δεν είναι σε θέση να παρακολουθήσει την ταχύτητα των επιστημονικών εξελίξεων και η επίγνωση αυτής της αδυναμίας του να το έχει τρομάξει.

Κατ' αρχήν με τον ανορθολογισμό ταυτίζονται, κατά τεκμήριον, οι κάθε είδους θρησκείες, εφόσον ισχυρίζονται πως κατέχουν την απόλυτη, εξ αποκαλύψεως, αλήθεια, μεταχειρίζονται δογματικές και όχι διαλεκτικές πρακτικές και όλες στηρίζονται στο Μύθο και όχι στο Λόγο, φευ, παρά το γεγονός ότι κατά τον 18ο αιώνα αναπτύχθηκε, κυρίως στην Αγγλία, μια «θρησκεία του Λόγου» για την οποία η ρήση του Αυγουστίνου «το πιστεύω γιατί είναι απίστευτο» (credo quia incredibile) ήταν απαράδεκτη².

¹ Ο Δημήτρης Σαραντάκος είναι χημικός μηχανικός και συγγραφέας.

Υπάρχει, όμως, και ο μη θρησκευτικός ή και αντι-θρησκευτικός ανορθολογισμός, που για την ώρα επικεντρώνει τα ενδιαφέροντά του στην ιστορία, την κοσμολογία και τις συναφείς μ' αυτές επιστήμες. Πάμπολλοι αυτοαναγορευθέντες ερευνητές ψάχνουν τα ανεξήγητα, κατά την άποψή τους, μυστικά της ιστορίας, αινίγματα του Σύμαντος και παραπλήσια θέματα.

Στην κατηγορία αυτή εντάσσω το μυθιστόρημα του Νταν Μπράουν «ο Κώδικας ντα Βίντσι» (εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2004), τη βασισμένη σ' αυτό ομώνυμη ταινία, το ντοκυμαντέρ του Τζέης Κάμερον για τον οικογενειακό τάφο του Ιησού και το βιβλίο που το συνοδεύει, αλλά και τον θόρυβο από την ανακάλυψη των παπύρων ενός απόκρυφου κειμένου, του «κατά Ιούδαν Ευαγγελίου».

Ισχυρίζομαι πως οι ταινίες και τα συγγράμματα αυτά είναι αντιθρησκευτικά, γιατί αρνούνται το θεμέλιο της χριστιανικής θρησκείας ότι ο Ιησούς ο Ναζωραίος ήταν Υιός του Θεού και Θεάνθρωπος. Ταυτόχρονα επιμένω πως είναι επίσης ανορθολογικά, γιατί αγνοούν τις επιστημονικές αποδείξεις, γενικεύουν αυθαίρετως επιμέρους γεγονότα και χρησιμοποιούν άφθονη μυθοπλασία. Θα προσπαθήσω να εξετάσω στο σημειώμά μου αυτό πόσο δικαιολογημένος είναι αυτός ο θόρυβος, ποια είναι τα βαθύτερα αίτια όλης αυτής της φασαρίας, πέρα από την αναπόφευκτη δημοσιογραφική προβολή και κερδοσκοπική της εκμετάλλευση και αν αξίζει τον κόπο να αφιερώσει ένα περιοδικό σαν την Ουτοπία λίγον από τον πολύτιμο χώρο του.

Ας ξεκινήσουμε από το μυθιστόρημα. Χωρίς αμφιβολία στη μεγάλη εμπορική επιτυχία του «Κώδικας ντα Βίντσι», επιτυχία που ξάφνιασε κι αυτόν ακόμα τον συγγραφέα του, αφού πουλήθηκε σε πολλά εκατομμύρια αντίτυπα, μεταφράστηκε σε δεκάδες γλώσσες και, χάρη στην κινηματογραφική ταινία, που βασίζεται σ' αυτό, έγινε γνωστό σε ακόμη περισσότερους ανθρώπους, στην επιτυχία λοιπόν αυτή, συνέβαλε πολύ ο κινηματογραφικός ρυθμός του, που αιχμαλωτίζει το ενδιαφέρον του αναγνώστη, το πρωτότυπο θέμα του και η εξαιρετικά ευρηματική πλοκή του, στηριζόμενη στην πετυχημένη συνταγή που εφάρμοσε ο Ουμπέρτο Έκο στο «Όνομα του ρόδου» και στο «Εκκρεμές του Φουκώ»: στην ανάμιξη, δηλαδή, ιστορικών στοιχείων με αστυνομική πλοκή και, απαραίτητα, με μυστικές ή συνωμοτικές εταιρείες.

Για την ιστορία, ο «Κώδικας ντα Βίντσι» είναι το δεύτερο βιβλίο του συγγραφέα που κυκλοφόρησε στην Ελλάδα. Το προηγούμενο κυκλοφόρησε (για περισσότερο ίσως εντυπωσιασμό) με τον ξενόγλωσσο τίτλο «Illuminati» (ενώ ο τίτλος του πρωτότυπου ήταν «Angels and Demons») και πέρασε μάλλον απαρατήρητο.

Από τους επαίοντες, εντούτοις, η λογοτεχνική αξία του «Κώδικας ντα Βίντσι» κρίνεται γενικώς μέτρια. Έχει διάρθρωση και πλοκή καθαρά κινηματογραφικές, με φανερά την επιδίωξη του εντυπωσιασμού, αλλά του λείπει ουσιαστικά το θέλημα της έντεχνης αφήγησης, που θα το χαρακτήριζε αυθεντικό μυθιστόρημα. Από την άλλη πλευρά, δεν μπορεί με κανέναν τρόπο να χαρακτηριστεί ιστορικό δοκίμιο, παρά τους ισχυρισμούς του συγγραφέα ότι χρησιμοποίησε «αξιόπιστες και αυθεντικές πηγές».

Ο Νταν Μπράουν συνδυάζει την άκρατη μυθοπλασία με ψήγματα ιστορικών γεγονότων ή με απόψεις που είχαν επιμελώς αποσιωπηθεί, χωρίς όμως τη αλήθεια ή το ψεύδος τους να περάσουν ποτέ από τη βάση της επιστημονικής έρευνας και τεκμηρίωσης. Αναφέρομαι στις απόψεις για τα βιβλικά πρόσωπα που αναπτύσσουν τα λεγόμενα απόκρυφα κείμενα. Συγκεκριμένα, ο Μπράουν χρησιμοποιεί τα απόκρυφα: «Ευαγγέλιο της Μαρίας» και «Ευαγγέλιο του Φιλίππου». Το πρώτο έχει γραφεί κατά τον 2ο αιώνα στα ελληνικά, θεωρήθηκε αιρετικό και εξαφανίστηκε για αιώνες, ώσπου, το 1896, ανακαλύφθηκαν τυχαίως πάπυροί του σε παλαιοπωλείο του Καίρου. Το δεύτερο έχει γραφεί στα τέλη του 3ου αιώνα, θεωρήθηκε επίσης αιρετικό και εξαφανίστηκε, μέχρις ότου σε μια σπηλιά κοντά στην αρχαία αιγυπτιακή πόλη Χηνοβόσκιο (το σημερινό Ναγκ Χαμμάντι) ανακαλύφθηκαν το 1945 οι πάπυροί του.

Η υπόθεσή του βιβλίου του αναφέρεται σε ένα τρομερό μυστικό, που φύλαγε επί αιώνες μια μυστική οργάνωση, η οποία ιδρύθηκε τον καιρό των Σταυροφοριών και επιβιώνει ως τις ημέρες μας. Στην οργάνωση αυτή, κατά τον συγγραφέα φυσικά, ανήκαν, εκτός από τους αναπόφευκτους Ναΐτες, και προσωπικότητες της επιστήμης και της τέχνης, όπως ο Ισαάκ Νεύτων, ο Σάντρο Μποτιτσέλι και ο Λεονάρδος ντα Βίντσι (ο οποίος μάλιστα σε ορισμένους πίνακές του άφησε σαφείς υπαινιγμούς για το κρυμμένο μυστικό), αλλά και ο Βίκτωρ Ουγκώ.

Και το φοβερό αυτό μυστικό είναι πως ο Ιησούς Χριστός δεν πέθανε πάνω στο σταυρό, αλλά επέζησε, και μαζί με τη Μαρία τη Μαγδαληνή, με την οποίαν είχε ήδη ερωτικές σχέσεις, καταφύγαν στη Γαλατία, όπου παντρεύτηκαν, γέννησαν παιδιά, από τα οποία προήλθε η δυναστεία των Μεροβιγγείων βασιλέων της Γαλλίας και απόγονοι των οποίων επέζησαν και έφτασαν ως την εποχή μας.

Σε ανάλογο κλίμα κινείται και ο Τζέις Κάμερον στο ντοκιμαντέρ του για τον «οικογενειακό τάφο» του Ιησού.

Η πρόθεσή μου, όμως, δεν είναι να κάνω λογοτεχνική κριτική των βιβλίων ή των ταινιών, αλλά να διερευνήσω τα αίτια του θορύβου, που δυσανάλογα με την αξία τους ξεσήκωσαν. Τι ήταν εκείνο που έκανε εκατομμύρια ανθρώπων να αγοράσουν το βιβλίο του Νταν Μπράουν (άσχετα αν το διάβασαν όλοι οι αγοραστές του), για ποιά λόγο αγέλες επισκεπτών, επηρεασμένοι από το μυθιστόρημα και την ταινία, κατακλύζουν καθημερινά τα μέρη που μνημονεύουν, από το Μουσείο του Λούβρου ως κάποιο παρεκκλήσιο στη Σκωτία και πώς μπορεί να ερμηνευτεί αυτή η ομαδική ιδεοληψία;

Και ίσως εκεί να βρίσκεται η εξήγηση γιατί ο «Κώδικας ντα Βίντσι» γνώρισε πολύ μεγαλύτερη επιτυχία από το «Όνομα του Ρόδου», μολονότι υστερεί από αυτό σε αξία. Ο Έκο σε όλα τα μυθιστορήματά του στηρίζεται στον ορθό λόγο και στις αρχές του Διαφωτισμού. Είναι, άλλωστε, γνωστή η στάση του απέναντι στη

θρησκεία, από το βιβλίο του «τι πιστεύει αυτός που δεν πιστεύει». Ο Μπράουν και ο Κάμερον, αντίθετα, προβάλλουν τον ανορθολογισμό και τη μυστικοπάθεια, μολοντί όχι μόνο δεν παριστάνουν τους θρησκευόμενους, αλλά παίρνουν θέσεις καθαρά αντιχριστιανικές.

Το φαινόμενο αυτής της πνευματικής σύγχυσης και οπισθοδρόμησης δεν είναι καινοφανές. Έχει παρατηρηθεί αρκετές φορές στην ανθρώπινη ιστορία, κατά κανόνα σε μεταβατικές ιστορικές περιόδους, όταν το ισχύον κοινωνικό σύστημα παρακμάζει και στα σπλάχνα του εκκολάπτεται το διάδοχο.

Το πρωτοσυναντούμε στην ύστερη αρχαιότητα και συγκεκριμένα κατά την περίοδο που μεσολαβεί από την άνοδο στην εξουσία του Νέρβα ως την ηγεμονία του Μάρκου Αυρηλίου, στον 2ο αιώνα και η οποία έμεινε γνωστή ως «Ρωμαϊκή Ειρήνη» (Pax Romana). Στη διάρκεια αυτής της εβδομηκονταετίας δεν μνημονεύονται παρά μόνο 14 (και αυτά σποραδικά) χρόνια τοπικών εξεγέρσεων ή συνοριακών πολέμων με λαούς βάρβαρους και αδύνατους. Οι κατέχοντες τον πλούτο και την πολιτική δύναμη ένοιωθαν ασφαλείς και μακάριοι. Πίστεψαν πως ο Χρυσός Αιώνας του Ησιόδου επέστρεψε στη γη. Δεν γίνονταν πια πόλεμοι και επαναστάσεις, το εμπόριο ανθούσε, οι πόλεις έσφυζαν από ζωή και στολίζονταν διαρκώς με μεγαλοπρεπή κτίρια και λαμπρά καλλιτεχνήματα, ενώ έντονη ήταν πνευματική ζωή³.

Στην πραγματικότητα, η μακαριότητα της Ρωμαϊκής Ειρήνης αφορούσε μόνο τους πλούσιους. Η θέση των κατώτερων αλλά και των μεσαίων στρωμάτων στο μεσογειακό χώρο, η οποία ήδη, κατά την προηγούμενη περίοδο των συνεχών πολέμων, εμφυλίων η εξωτερικών, είχε χειροτερέψει πολύ, κατά τη ρωμαϊκή ειρήνη υποβαθμίστηκε ακόμη περισσότερο.

Εκτός αυτού, η τάξη και ηρεμία, που η Ρωμαϊκή Ειρήνη εξασφάλιζε στη μεσογειακή οικουμένη, σε πολλά σημεία θύμιζε τη γαλήνη του νεκροταφείου⁴. Δεν γίνονταν πια πόλεμοι, γιατί η Αυτοκρατορία ήταν η αναμφισβήτητη Υπερδύναμη της περιοχής και μολοντί σε πολλές περιοχές επιχωρίαζε η ένοπλη ληστεία, η ανταρτική αντικρατική δράση, είχε γίνει ουσιαστικά αδύνατη. Η πολιτική δράση στις πόλεις όχι μόνο είχε απονεκρωθεί αλλά είχε χάσει το νόημά της, καθώς ο αρχαίος πολίτης, ο οποίος αισθανόταν ασφαλής και ενεργός μέσα στην ανεξάρτητη πόλη του, είχε χαθεί και στη θέση του εμφανίστηκε ο παθητικός υπήκοος του Καίσαρα.

Συμπερασματικά, για τους δούλους και τους φτωχούς, που αποτελούσαν την πλειοψηφία του πληθυσμού, δεν υπήρχε ειρήνη, αλλά καταστολή, και το χειρότερο, δεν υπήρχε ελπίδα πολιτικής ή κοινωνικής μεταβολής, είτε με τη δύναμη των όπλων είτε με την πολιτική δράση.

Η Ρωμαϊκή Ειρήνη ήταν, επίσης, εποχή οικονομικής αστάθειας και αβεβαιότητας. Μπορεί να ανθούσε το εμπόριο αλλά ήταν ετεροβαρές για τη ρωμαϊκή οικονομία και την οδηγούσε σταθερά στην κατάρρευση. Μπορεί να αυξήθηκε σε

πρωτοφανείς ρυθμούς ο αριθμός των δούλων, αλλά η δουλική εργασία οδήγησε στην εξαθλίωση τα κατώτερα αγροτικά στρώματα. Μπορεί η δουλική εργασία να προσπόριζε αμύθητο πλούτο στους μεγάλους δουλοκτήτες, αλλά στην πραγματικότητα η απόδοσή της είχε πέσει σε τέτοιο σημείο, ώστε ουσιαστικά να μη συμφέρει, με αποτέλεσμα οι διορατικότεροι γαιοκτήμονες να υιοθετήσουν το σύστημα των coloni, προδρομική μορφή της δουλοπαροικίας και να εγκαταλείψουν τον κλασικό ως τότε τρόπον παραγωγής.

Οι μεταβολές αυτές στην οικονομία είχαν επιπτώσεις στο εποικοδόμημα, στην πνευματική ζωή και την ιδεολογία. Τα συγγράμματα της εποχής εκείνης είναι ωχρές μόνο απομιμήσεις του ρωμαλέου Λόγου, όχι μόνο της κλασικής ελληνικής γραμματείας αλλά και της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής, του λεγόμενου «χρυσού αιώνα» της. Τα λογοτεχνικά έργα είναι γεμάτα με χρησμούς, θαύματα και δεισιδαιμονίες και η ιστοριογραφία είχε εκφυλιστεί σε βιογραφία και αυτή με τη σειρά της σε ανεκδολογία⁵. Παρά την άνοδο του βιοτικού επιπέδου και τη σχετική ευμάρεια, οι σκεπτόμενοι άνθρωποι της εποχής εκείνης διέβλεπαν ήδη την επερχόμενη λαίλαπα και ζούσαν μέσα στο άγχος, την ανασφάλεια, τη σύγχυση και την αγωνία για το αύριο⁶. μολοντί διαβίωναν σε εποχή μακρόχρονης ειρήνης και με σχετική ευμάρεια⁷. Η ηθική και πνευματική ανασφάλεια προηγήθηκε της υλικής αντίστοιχης της⁸.

Ήδη από την εποχή του Σωκράτη και του Πλάτωνα, η φιλοσοφία είχε αρχίσει να στρέφεται προς τον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου και να εγκαταλείπει την προσπάθεια να ερμηνεύσει τη φύση και τον εξωτερικό κόσμο. Κατά την εποχή όμως της Ρωμαϊκής Ειρήνης, ο φυσικός κόσμος όχι μόνο έχασε κάθε ενδιαφέρον για τον άνθρωπο, αλλά στερήθηκε την παλιά του αίγλη. Ο Κόσμος και η Φύση έχασαν την ομορφιά τους και έπαψαν να είναι για τους πολλούς το Στολίδι. Έγιναν η Πλάστη, δηλαδή το Δημιούργημα, και μάλιστα ενός κατώτερου, μοχθηρού θεού και, κατά συνέπεια, η έδρα κάθε ασκήμιας και αθλιότητας, που κατακάθισαν εκεί από τα αιθέρια ύψη⁹.

Η ύλη, η φύση, η γη, μεταβλήθηκαν βαθμιαία σε κάτι το υποδεέστερο, το ποταπό, η έδρα κάθε αθλιότητας και οδύνης. Οι αντιλήψεις του Ηράκλειτου, του Δημόκριτου, του Αναξαγόρα και άλλων μεγάλων φιλοσόφων σχετικά με τον Κόσμο, τη Φύση και τα ουράνια σώματα, τον ήλιο και τα αστέρια, ξεχάστηκαν. Το Σύμπαν διχάστηκε. Στο κατώτερο τμήμα του βρέθηκε η γη, ο χώρος της τύχης, της μεταβολής και του θανάτου και πάνω της τα επάλληλα ουράνια στρώματα, με κορωνίδα τον αιθέρα, την κατοικία των αθανάτων θεών και των υπερφυσικών δυνάμεων. Ο διϋσμός αυτός: γη = ύλη και αθλιότητα και αιθέρας = πνεύμα και μακαριότητα, κυριάρχησε στη σκέψη των ανθρώπων. Την αποδέχτηκαν, με τη μια ή την άλλη διατύπωση, όλες οι θρησκείες και όλες οι φιλοσοφικές σχολές, με μοναδική εξαίρεση τους Επικούρειους¹⁰.

Οι άνθρωποι δεν έπαψαν μόνο να παρατηρούν και να προσπαθούν να ερμηνεύσουν τον εξωτερικό κόσμο, αλλά έχασαν κάθε ενδιαφέρον για τα κοινά και στράφηκαν

στον εαυτό τους και σε όσα αφορούσαν το άτομο. Είτε αυτό σήμαινε ενδιαφέρον για το παρόν και τις υλικές απολαύσεις, είτε αυτό οδήγησε στην αναχώρηση, στο αποτράβηγμα από την κοινωνική ζωή και δράση. Η απομάκρυνση του πολίτη από την πολιτική σκηνή γέννησε τον άκρατο ατομικισμό. Ακόμη, οι άνθρωποι έχασαν την αυτοπεποίθησή τους. Κυριάρχησε γενικό πνεύμα απαισιοδοξίας, αβεβαιότητας και ανασφάλειας, το οποίο με τη σειρά του προκάλεσε την υποκατάσταση της φιλοσοφίας με την πίστη και της διαλεκτικής σκέψης με τη μεταφυσική.

Η μαγεία και οι συναφείς με αυτές τεχνικές (αστρολογία, οιωνοσκοπεία, μαντική κ.ά.) γνώρισαν μεγάλη διάδοση. Σχεδόν κάθε ηγεμόνας και δημόσιος άνδρας είχε στο πλευρό του το μάγο ή αστρολόγο του. Οι αστρολόγοι ήταν ειδική κατηγορία μάντεων που στήριζαν τις προβλέψεις τους στην κίνηση των άστρων, ιδιαίτερα των πλανητών, σε συνδυασμό με ορισμένους απλανείς και ιδιαίτερα με τους αστερισμούς του ζωδιακού κύκλου. Καθώς η αστρολογία και η αστρονομία δεν είχαν ακόμη χωριστεί και πολλές αστρονομικές παρατηρήσεις και ανακαλύψεις έγιναν από αστρολόγους, οι τελευταίοι απολάμβαναν την ιδιαίτερη εκτίμηση της κοινής γνώμης.

Παράλληλα με την έξαρση της μαγείας και της αστρολογίας, έχουμε έκδηλη στροφή προς τη θρησκεία, όχι όμως προς την επίσημη θρησκεία του Δωδεκάθεου, που, τόσο στην ελληνική όσο και στη ρωμαϊκή εκδοχή της, είχε χάσει την παλιά της ακτινοβολία και είχε εκφυλιστεί σε ψυχρή τελετουργία, αλλά σε παλιές ξεχασμένες λατρείες, όπως της Ίσιδας ή του Μαρνά, που αναβίωσαν και απλώθηκαν σε όλη την έκταση του ρωμαϊκού κράτους, ή σε λατρείες ξένων θεών, όπως του Μίθρα, που εισχώρησαν από την Ανατολή, αλλά και σε νέους θεούς, των οποίων προφήτες και απόστολοι ξεφύτρωναν παντού.

Πιστεύω πως κάτι ανάλογο συμβαίνει και στις μέρες μας. Για όσους διάβασαν ιστορία, η εποχή που ζούμε παρουσιάζει μεγάλες αναλογίες με την Ύστερη Αρχαιότητα, και πιο συγκεκριμένα με τον 2ο αιώνα.

Όπως συνέβαινε τότε, έτσι και τώρα αλλάζει ο τρόπος παραγωγής. Τότε το σύστημα των coloni αντικαθιστούσε σιγά σιγά τη δουλοκτησία, για να καταλήξει στη δουλοπαροικία. Σήμερα, ο αυτοματισμός και η πληροφορική υποκαθιστούν τους κλασικούς προλετάρους. Η επιστημονικο-τεχνική επανάσταση αλλάζει τον τρόπο παραγωγής, αφού η γνώση και η πληροφορία έγιναν παραγωγικές δυνάμεις και τα κάθε είδους ρομπότ υπολογιστές μπαίνουν ορμητικά στη ζωή μας, περιορίζοντας τα εργατικά χέρια¹¹. Η ανεργία και υποαπασχόληση που παρατηρούνται στις μέρες μας και που δεν συνδέονται με τη μείωση της βιομηχανικής παραγωγής, ούτε οφείλονται σε οικονομική καχεξία, είναι το πρώτο και το πιο ορατό αποτέλεσμα της βαθμιαίας αλλαγής στον τρόπο παραγωγής.

Σήμερα, το μεγαλύτερο ποσοστό του παραγομένου πλούτου δεν προέρχεται απ' ευθείας από την εκμετάλλευση της υπεραξίας της εργασίας, αλλά από άδηλες πη-

γές: χρηματιστηριακά τεχνάσματα, μεταφορά κεφαλαίων από χώρα σε χώρα, αλλά και από καθαρά εγκληματικές δραστηριότητες (απάτες, εμπόριο ναρκωτικών, πορνεία, δουλεμπόριο). Η κοινωνική ανισότητα έχει φτάσει σε απίστευτα και πρωτοφανή επίπεδα. Λίγες εκατοντάδες κεφαλαιούχων διαθέτουν σήμερα περισσότερο πλούτο από όσον ολόκληρα κράτη¹². Ο νοσηρός αυτός χαρακτήρας της οικονομίας έχει ανησυχήσει σοβαρά τους διορατικότερους κεφαλαιούχους, που προβληματίζονται με το ενδεχόμενο αλλαγής της.

Από την άλλη πλευρά, η αποτυχία δημιουργίας στις λεγόμενες σοσιαλιστικές κοινωνίες κάποιου τρόπου παραγωγής διαφορετικού από τον καπιταλιστικό οδήγησε στην κατάρρευσή τους και αυτό, πέρα από τις πολιτικές και οικονομικές συνέπειες, είχε τεράστιο ψυχολογικό αντίκτυπο σε μεγάλες μάζες ανθρώπων. Έσβησε ένα όραμα και για την ώρα δε φαίνεται στον ορίζοντα κάποιο άλλο που θα το αντικαταστήσει.

Οι συνέπειες όλων αυτών των εξελίξεων τόσο στην πολιτική συγκρότηση όσο και στο εποικοδόμημα θυμίζουν, επίσης, την ατμόσφαιρα που επικρατούσε κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Όπως τότε οι πόλεις-κράτη δίνανε τη θέση τους στο οικονομικό ρωμαϊκό κράτος, κατά ανάλογο τρόπο η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας υποβαθμίζει και σε ορισμένα σημεία αποσυνθέτει τα εθνικά κράτη. Όπως και τότε, έτσι και σήμερα, οι παλιές φιλοσοφίες και ιδεολογίες περνούν βαθιά κρίση, από την οποία δεν έμεινε αλώβητο και το θρησκευτικό συναίσθημα και οι άνθρωποι, για να αντιμετωπίσουν το φόβο, την ανασφάλεια και το άγχος, στρέφονται προς τη δεισιδαιμονία, τη μοιρολατρία, τη μεταφυσική, το μυστικισμό και την ιδιώτευσή¹³.

Για να επιστρέψω όμως στο αντικείμενό μου, η κυρίαρχη ιδέα του «Κώδικα ντα Βίντσι» είναι πως ο Ιησούς ήταν σοφός άνθρωπος, που είχε οικογένεια, πατέρα, μητέρα, αδελφούς και αδελφές και διατηρούσε ερωτικές σχέσεις με τη Μαρία Μαγδαληνή. Οι ισχυρισμοί αυτοί, όπως ήταν φυσικό εξόργισαν το χριστιανικό ιερατείο, καθώς, εκτός του ότι απορρίπτουν την θεία υπόστασή του, τονίζουν την υπεροχή του ανθρώπινου πάθους πάνω στην αγιότητα και προβάλλουν μιαν απαράδεκτη (για το ιερατείο) άποψη για τη γυναίκα, για τη σημασία της ως πηγή της ζωής και για το σημαντικό ρόλο που έπαιξε στα πρώτα βήματα του πρώιμου Χριστιανισμού.

Η Εκκλησία, κατά τον συγγραφέα πάντα, έχοντας ενστερνιστεί τις απόψεις του Παύλου απέναντι στις γυναίκες, όχι μόνο απέκρυψε το σημαντικό ρόλο της Μαρίας της Μαγδαληνής, αλλά καλλιέργησε συστηματικά το μισογυνισμό και στους αιώνες που ακολούθησαν επεφύλαξε για τη γυναίκα ρόλο παθητικό, μειωτικό και υποδεέστερο¹⁴, επιρρίπτοντας σ' αυτήν όλα τα κακά της ανθρωπότητας (πρβλ. το εκ γυναικός ερύει τα φαύλα).

Η Μαρία η Μαγδαληνή, όμως, μπόρεσε και έκρυψε τα προσωπικά της ημερολόγια, που αποτέλεσαν τη βάση για το απόκρυφο «Ευαγγέλιο της Μαρίας» —το

πέμπτο «ευαγγέλιο» κατά τη γνώμη του συγγραφέα— όπου αφηγείται τη δική της ιστορία και μολονότι η Εκκλησία έθαψε το μυστικό, αυτό επέζησε, χάρη σε μια μυστική οργάνωση «πεφωτισμένων», που ιδρύθηκε την εποχή των Σταυροφοριών και είχε τον τίτλο («το Κοινόβιο της Σιών»).

Ο Νταν Μπράουν, στην εισαγωγή του βιβλίου του, ισχυρίζεται πως όσα γράφει στηρίζονται σε «αδιάσειστες ιστορικές αποδείξεις», που τις βρήκε σε «Μυστικούς Φακέλους». Στην πραγματικότητα, έχει εντέχνως αναμίξει ιστορικά γεγονότα, περικοπές από απόκρυφα κείμενα, παλιούς μύθους και καθαρές επινοήσεις. Υπάρχουν δε σοβαρές καταγγελίες πως πολλές από τις «πηγές» που επικαλείται τις κατασκεύασε κάποιος Πιερ Πλαντάρ, ακροδεξιός και αντισημίτης απατεώνας, με αρκετές καταδικές από γαλλικά δικαστήρια σε βάρος του¹⁵.

Ο Νταν Μπράουν πάντως δεν πήρε στοιχεία από το επίσης απόκρυφο «Ευαγγέλιο του Ιούδα», μια που πάπυροι του τελευταίου ανακαλύφθηκαν μόλις το 2006, μερικά χρόνια μετά την κυκλοφορία του βιβλίου του. Η ανακάλυψή τους, όμως, και η δημοσιογραφική προβολή τους συνετέλεσαν στην αύξηση του θορύβου για τον οποίο μίλησα στην αρχή του σημειώματός μου.

Ανεξαρτήτως όμως όλων αυτών που προαναφέρω, η αδικαιολόγητη κατά την άποψή μου απήχηση του «Κώδικα ντα Βίντσι» υποκρύπτει και κάτι άλλο: πως για πολλούς σκεπτόμενους ανθρώπους τα κανονικά χριστιανικά κείμενα της Καινής Διαθήκης δεν μπορεί να θεωρηθούν ιστορικά ντοκουμέντα, αλλά μόνο κατηχητικά βιβλία, ο δε χριστιανισμός του 2ου αιώνα δεν ήταν καθόλου ο χριστιανισμός που τελικά επικράτησε και τον οποίο γνωρίζουμε.

Ενδεχομένως το ζήτημα να βρίσκεται εκτός της θεματολογίας ενός περιοδικού σαν την Ουτοπία, νομίζω όμως πως παρουσιάζει ενδιαφέρον, ιδίως στις μέρες μας, που βρίσκεται σε εξέλιξη συντονισμένη εκστρατεία κατά του ορθολογισμού και της διαλεκτικής, αρχής γενομένης και πάλι από τη Βόρεια Αμερική. Όπως είναι γνωστό σε σχολεία αρκετών από τις πολιτείες των ΗΠΑ έχει απαγορευθεί η διδασκαλία της θεωρίας του Δαρβίνου, προβάλλονται δε αντιεπιστημονικές θεωρίες, όπως ο «Ευφυής Σχεδιασμός», ο «Δημιουργισμός» και τα παρόμοια¹⁶. Δυστυχώς, ο ανορθολογισμός έχει εμφανιστεί με επιθετικές διαθέσεις και στην Ελλάδα, συνεπικουρούμενος από την ημιμάθεια —και πολλές φορές την αμάθεια— των ανθρώπων που εργάζονται στα ΜΜΕ. Απόψεις ανάλογες με τον Ευφυή Σχεδιασμό και τον Δημιουργισμό προβάλλονται συχνά σε ειδικές συζητήσεις σε διάφορα τηλεοπτικά κανάλια ή σε περιθωριακά έντυπα ή στον ανεξέλεγκτο χώρο του Διαδικτύου.

Φρονώ, λοιπόν, πως οποιαδήποτε αντιμετώπιση ανορθολογικών αντιλήψεων και απόψεων είναι και ενδιαφέρουσα και επιβαλλόμενη και στις απόψεις αυτές κατατάσσω και μυθιστορήματα του τύπου του «Κώδικα ντα Βίντσι», αντιμετωπίζοντάς τα φυσικά από σκοπιά διαμετρικώς αντίθετη από εκείνη της Εκκλησίας, η

οποία για τελείως άλλους λόγους έχει απορρίψει το βιβλίο. Χρειάζεται, λοιπόν, να αναφερθούν μερικά στοιχεία για τον πρώιμο Χριστιανισμό.

Ο Χριστιανισμός έκανε τα πρώτα βήματά του στην κατεύθυνση της μετατροπής του σε οικουμενική θρησκεία κατά τον 2ο αιώνα. Είχε προηγηθεί η δημιουργία των πρώτων «εκκλησιών» (δηλαδή των συνελεύσεων των πιστών) στα Ιεροσόλυμα και άλλες πόλεις της Παλαιστίνης, ακολούθως δε της Συρίας και της Αιγύπτου, χάρη δε στον Παύλο αποχωρίστηκε από την ιουδαϊκή κοινότητα του και αποτάνθηκε στους εθνικούς, αποκτώντας μεταξύ τους πολλούς οπαδούς¹⁷.

Η εικόνα εντούτοις που σχηματίζει για τον Χριστιανισμό της εποχής εκείνης ο απροκατάληπτος ερευνητής της Ύστερης Αρχαιότητας, είναι τελείως διαφορετική από αυτήν που έχουμε, από τον Μεσαίωνα ως τις ημέρες μας, για τον Χριστιανισμό, σε όλες του τις εκφάνσεις: λειτουργική, δογματική, ιδεολογική και κοινωνική, και σε όλες του τις παραλλαγές: ορθόδοξη, καθολική και προτεσταντική.

Ξεκινώντας από τα σύμβολα, το πρώτο και κύριο, ο σταυρός, πανάρχαιο σύμβολο από τη νεολιθική εποχή ως τον 4ο ίσως αιώνα, αφορούσε μιαν άλλη θρησκεία, τον Μιθραϊσμό, που στη ρωμαϊκή παραλλαγή του λεγόταν επίσης θρησκεία του Ανίκητου Ήλιου (Sol Invictis)¹⁸. Κανείς από τους πρωτοχριστιανικούς τάφους, που χρονολογούνται από τα τέλη του 1ου ως τα μέσα του 3ου αιώνα δεν έχει επάνω του σταυρό. Συνήθως, είχαν τον αμνό, τον ιχθύ ή τον κρίνο. Με τον μιθραϊσμό, επίσης, συνδέονταν τα λευκά άμφια των ιερέων, οι λαμπάδες και οι καμπάνες των ναών, η μετάληψη (με αίμα ταύρου), η αρτοκλασία και τα κοινά δείπνα των πιστών¹⁹. Εξ άλλου, στις 25 Δεκεμβρίου γιορταζόταν η Γέννηση του Μίθρα (αλλά και του Ταμμουζ, του Άττι και άλλων θεών)²⁰, ενώ υπήρχε η εορτή των Θεφανείων ή Επιφανείων, αλλά αφορούσε την επάνοδο του Απόλλωνα από τη χώρα των Υπερβορείων, αργότερα δε την επίσκεψη του Καίσαρα στις επαρχίες.

Πολλά επίθετα, όπως Σωτήρ και Υιός Θεού, δίδονταν όχι μόνο σε θεούς αλλά και σε Καίσαρες. Την ιδέα του Βασιλιά-Σωτήρα, που ταυτόχρονα ήταν και ο Υιός του Θεού, ο οποίος θα ένωσε τον κόσμο και θα έφερνε την ειρήνη και την ευτυχία στους ανθρώπους, την ανιχνεύουμε από την εποχή ήδη του Αλέξανδρου, ο οποίος σαν φωτεινό μετέωρο πέρασε από την Ιστορία και μέσα σε λίγα χρόνια ενοποίησε την απέραντη γεωγραφική περιοχή από την Αδριατική ως τον Ινδό και στον οποίον αποδιδόταν πως καταγόταν από τον Άμμωνα-Δία, φημολογία την οποία ο ίδιος ουδέποτε διέψευσε²¹. Αργότερα οι τίτλοι του Σωτήρα και του Θεού ή του Υιού του Θεού δίνονταν σε Καίσαρες, αρχής γενομένης από τον Γάιο (Καλιγούλα).

Θεομήτωρ (αλλά και Βρεφοκρατούσα) ονομαζόταν η Ίσις, πολλούς αιώνες προ Χριστού, ενώ εξ άλλου υπήρχαν πολλές Παρθένες θεές: η Αθηνά, η Άρτεμις, η Εστία και άλλες.

Από δογματικής πλευράς εξ άλλου, κατά τους πρώτους αιώνες της εμφάνισης του Χριστιανισμού δεν υπήρχε κανενός είδους «ορθοδοξία» και κατά συνέπεια δεν υπήρχαν αιρέσεις. Άλλωστε, στα ελληνικά της Ύστερης Αρχαιότητας η λέξη αίρεση σήμαινε περισσότερο την ιδιαίτερη άποψη παρά την ετεροδοξία. Σήμαινε ακόμα την πολιτική, θρησκευτική ή φιλοσοφική παράταξη ή σχολή. Συνεπώς, στον πρώιμο χριστιανισμό από τα τέλη του 1ου ως τα μέσα του 3ου, όπου μνημονεύεται η λέξη αίρεση, σημαίνει τη διαφορετική άποψη και ο όρος δεν είχε ακόμη αποκτήσει τη μειωτική και επικίνδυνη σημασία που απόκτησε από τα τέλη του 3ου αιώνα και μετά. Είναι αλήθεια ότι ο Ιησούς ο Ναζωραίος φέρεται στα κηρύγματα του να μιλά για ψευδοπροφήτες και ψευδοχριστούς, που παρασύρουν τα πλήθη σε λανθασμένους δρόμους²². Το ίδιο και ο Παύλος στις Επιστολές του μιλά για ψευδαπόστολους και ψευδοπροφήτες²³, ενώ όμως στα κείμενα του διαφαίνεται καθαρά η πολυμορφία των απόψεων που επικρατούσαν αναφορικά με το κήρυγμα του Ιησού, ουδέποτε εντούτοις μεταχειρίζεται τον όρο αίρεση.

Από κοινωνικής πλευράς, τέλος, ο πρώιμος χριστιανισμός του 2ου αιώνα δεν ήταν καθόλου θρησκεία φτωχών και πολύ λιγότερο θρησκεία δούλων²⁴. Οι παλιές κοινότητες των πρώτων πιστών, που ιδρύθηκαν στα Ιεροσόλυμα από τους μαθητές του Ιησού και σε κάποια φάση της ανάπτυξής τους είχαν εφαρμόσει ένα είδος κοινοκτημοσύνης, δεν υπήρχαν πια. Όταν άρχισε η πολιορκία των Ιεροσολύμων από τον Τίτο, έφυγαν και εγκαταστάθηκαν στην Πέλλα της Περαιάς και με την πράξη τους αυτή διαχώρισαν τον εαυτό τους από τους λοιπούς Ιουδαίους, βρέθηκαν σε περιβάλλον εθνικών και άρχισαν να χάνουν τα κυριότερα από τα ιουδαϊκά χαρακτηριστικά τους (Σαββατισμός, περιτομή κ.ά.), ενώ εγκατέλειψαν κάθε ιδέα κοινοκτημοσύνης²⁵. Υπήρχαν, επίσης, στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα οι Εβριωνάιοι, οι αδελφότητες των φτωχών και κατατρεγμένων, που είχαν επιβιώσει από τον Ιουδαϊκό πόλεμο στην ύπαιθρο της Παλαιστίνης, αλλά και αυτοί εξαφανίστηκαν μετά την καταστολή της επανάστασης του Μπαρ Κοχεβά.

Αντίθετα, αναπτύχθηκαν και απλώθηκαν σε πολλές πόλεις της Αυτοκρατορίας, στην Αντιόχεια, την Έφεσο, τη Σμύρνη, την Αλεξάνδρεια, αλλά και στην ίδια τη Ρώμη, εκκλησίες που τις αποτελούσαν πιστοί προερχόμενοι στην πλειονότητά τους από εθνικούς, κατά κανόνα άτομα εύπορα ή και πλούσια, που αποδέχονταν τις αντιλήψεις του Παύλου. Οι εκκλησίες αυτές γνώρισαν την εύνοια και την προστασία των ανώτερων στρωμάτων της ρωμαϊκής κοινωνίας, των οποίων πολιτικός εκπρόσωπος ήταν η Σύγκλητος και τα οποία έβλεπαν τον Χριστιανισμό, όπως είχαν αντιμετωπίσει παλαιότερα και τον Μιθραϊσμό, ως εν δυνάμει αντίβαρο στην επιβληθείσα λατρεία του Καίσαρα ως θείου προσώπου, καθώς οι πρώτοι Καίσαρες, από τον Αύγουστο ως τους Αντωνίνους, ήταν αντίπαλοι της Συγκλήτου²⁶.

Όσον αφορά τώρα το πρόσωπο του ίδιου του Ιησού, συναντούμε μεγάλες δυσκολίες για να συλλάβουμε πώς ακριβώς έζησε και τι ακριβώς δίδαξε. Πολλοί ερευνητές αρνούνται και αυτήν την ύπαρξή του, γιατί για την Ιστορία ουσιαστικά είναι ανύπαρκτος, καθώς δεν τον μνημονεύει καμιά τρίτη πηγή της εποχής του (εκτός από δύο αμφισβητούμενες περικοπές στον Ιώσηπο²⁷), ενώ τα κανονικά Ευαγγέλια ελάχιστες πληροφορίες μας δίνουν για την επίγεια ζωή του, καθώς περιορίζονται στα τρία τελευταία χρόνια της. Η αντιπαράθεση μεταξύ των οπαδών της ιστορικότητας και εκείνων της μυθικότητας, αριθμεί ηλικία αιώνων και η σχετική βιβλιογραφία έχει σεβαστές διαστάσεις. Εν τούτοις, η προσωπική μου άποψη είναι πως η άρνηση της ιστορικότητας του Ιησού δημιουργεί περισσότερα προβλήματα από την αποδοχή ότι υπήρξε, παρ' όλες τις αντιφάσεις των πηγών. Υπάρχει, επίσης, και τρίτη άποψη²⁸, σύμφωνα με την οποία υπήρξαν περισσότερες της μιας προσωπικότητες που τελικά συγχωνεύθηκαν στον Ιησού των Ευαγγελίων.

Όπως είναι γενικώς αποδεκτό, όσα ξέρουμε για τη διδασκαλία του Ιησού τα έχουμε μάθει από τις Επιστολές του Παύλου, γιατί ο ίδιος δεν έγραψε ούτε μία γραμμή, τα δε Ευαγγέλια έχουν γραφεί μετά τις Επιστολές²⁹. Πρόκειται για κείμενα που εμφανίζονται από το τέλος του 1ου και τις αρχές του 2ου αιώνα και δίνουν ελάχιστες πληροφορίες για τη ζωή του Ιησού, ενώ παρουσιάζουν μεγάλες αντιφάσεις αναφορικά με τη διδασκαλία του. Ουσιαστικά τα Ευαγγέλια δεν είναι ιστορικά αλλά κατηχητικά κείμενα, που δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι έχουν γραφεί από τους λεγόμενους Ευαγγελιστές, τη δε τελική τους μορφή την πήραν στα μέσα του 4ου αιώνα, όταν έγινε και συστηματική (αν και όχι πάντοτε επιτυχής) προσπάθεια να ομοιογενοποιηθούν οι απόψεις που εκφράζουν και που αποδίδονται στον Ιησού.

Το μόνο βέβαιο είναι πως ο Ιησούς των Ευαγγελίων δεν δίδαξε κανέναν είδους θεολογία και δεν καθιέρωσε κανένα σύστημα θρησκείας. Αντίθετα, η διδασκαλία του ήταν πάντοτε αντιτελετουργική και καθόλου φορμαλιστική³⁰. Το κήρυγμά του θα μπορούσε να συνοψιστεί στην «επί του Όρους ομιλία», παρά τις σοβαρές αντιφάσεις που εμφανίζουν στο σημείο αυτό το 1ο και το 3ο Ευαγγέλιο.

Οι πρώτοι πιστοί που ενστερνίστηκαν το κήρυγμα του Ιησού δεν ξεπερνούσαν κάποιες εκατοντάδες. Μετά τη σταύρωσή του, ορισμένοι μαθητές του δημιούργησαν στα Ιεροσόλυμα μια κοινότητα, που την ονόμασαν «εκκλησία», (δηλαδή συνάθροιση ή συνέλευση), τα μέλη της οποίας αφενός μεν μελετούσαν και ανέπτυσαν το περιεχόμενο της διδασκαλίας του, αφετέρου δε περίμεναν την επάνοδό του, η οποία πίστευαν πως θα γινόταν επί των ημερών τους³¹. Ήταν, φυσικά, όλοι Εβραίοι, όπως άλλωστε Εβραίοι ήταν ο Ιησούς και όλοι οι μαθητές του.

Εβραίος, μολονότι Ρωμαίος πολίτης εκ γενετής, ήταν και ο κοσμοπολίτης και πολυταξιδεμένος Παύλος, που ήταν εν τούτοις ο πρώτος που κατανόησε πως, αν δεν στρεφόταν στους εθνικούς, η διδασκαλία του Ιησού θα φυτοζωούσε ως ακόμη μία εβραϊκή σέκτα. Να επισημανθεί ότι και για τον Παύλο επίσης οι σύγχρονες

με αυτόν πηγές σιωπούν. Όσα ξέρουμε για την καταγωγή και τη ζωή του προέρχονται από δικά του κείμενα (Επιστολές) ή από κείμενα που έχουν γραφεί από στενό συνεργάτη του (Πράξεις).

Στις αντιλήψεις αυτές του Παύλου αντιτάχθηκαν σθεναρά οι πρώτοι οπαδοί του Ιησού, το πλήρωμα της πρώτης «εκκλησίας», με αρχηγό τους τον Ιάκωβο, τον «αδελφόθεο», όπως ονομάστηκε αργότερα, καθώς τον θεωρούσαν αδελφό του Ιησού.

Για τους πιστούς του Ιησού του 2ου αιώνα δεν υπήρχε ενιαία και ομοιόμορφη αντίληψη για την υπόσταση και τη διδασκαλία του Διδασκάλου τους. Αντίθετα, διατυπώνονταν απόψεις τελείως διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες μεταξύ τους. Οι πρώτοι αυτοί πιστοί δεν είχαν στη διάθεσή τους έγκυρα και κοινής αποδοχής Ιερά Κείμενα και, φυσικά, δεν υπήρχε κανενός είδους Συμβόλου Πίστεως, που διατυπώθηκε τρεις αιώνες αργότερα.

Ουσιαστικά ελάχιστα ξέρουμε για την ιδεολογία των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων, διότι τα κείμενα με απόψεις αποκλίνουσες από την επίσημη, ενιαία και καθολικής ισχύος «ορθόδοξη» εκδοχή εξαφανίστηκαν και ό,τι έφθασε ως εμάς είναι σχόλια και ανασκευές τους από εκείνους τους πατέρες της Εκκλησίας που τις καταπολεμούσαν. Βεβαίως η ιστορία γράφεται πάντα από τους νικητές, αλλά τελικώς η ιστορική αλήθεια δεν κρύβεται και αυτό είναι η παρηγορία που μας προσφέρει η μελέτη της.

Το καθοριστικό γεγονός είναι πως οι πρωτοχριστιανικές κοινότητες που υπήρχαν στην Παλαιστίνη, αλλά και στην Κύπρο και την Κυρήνη (περιοχές με πολυπληθείς Ιουδαίους) καθώς και στη Συρία και άλλες επαρχίες του ρωμαϊκού κράτους ταλαιπωρήθηκαν πολύ κατά τις διαδοχικές εξεγέρσεις των Εβραίων στον 1ο και 2ο αιώνα, καθώς βρέθηκαν μεταξύ της ρωμαϊκής σφύρας και του ιουδαϊκού άκμονα και επιδίωξαν να αποχωριστούν από τον εβραϊκό κόσμο.

Οι κοινότητες των πρώτων Χριστιανών έπρεπε να επιβιώσουν σε περιβάλλον αντιεβραϊκό και εχθρικό προς κάθε πολιτική ή κοινωνική ανατροπή. Έπρεπε, λοιπόν, από τα αρχικά, παλαιστινιακής προέλευσης, κείμενα τους (όσα διασώθηκαν από τη λαίλαπα του ιουδαϊκού πολέμου), να αφαιρεθεί κάθε ευνοϊκή προς τους επαναστάτες, Ζηλωτές ή Γαλιλαίους, αναφορά. Ταυτοχρόνως, μετά την οικτρή έκβαση της επανάστασης του Μπαρ Κοχεβά, οι ιδέες οι σχετικές με το μεσσιανικό κίνημα, την εθνική αποκατάσταση του Ισραήλ, την ανασύσταση του βασιλείου της Ιουδαίας ή έστω κάποιου εβραϊκού κράτους, είχαν περιπέσει σε πλήρη ανυποληψία. Έπρεπε, λοιπόν, από τα κείμενα να απαλειφθεί κάθε αναφορά σε απογόνους του οίκου του Δαυίδ ή διεκδικητές του θρόνου του Ισραήλ.

Οι μεταβολές αυτές αντικατοπτρίζονται στη γλώσσα και στο περιεχόμενο των χριστιανικών κειμένων, τα πρώτα από τα οποία φαίνεται πως άρχισαν να κυκλοφορούν από τα τέλη του 1ου αιώνα, δηλαδή από την πτώση των Ιεροσολύμων το 70, ως τα μέσα του 2ου αιώνα, δηλαδή ως την καταστολή της επανάστασης του

Μπαρ Κοχεβά, το 139. Τα κείμενα των ιουδαιοχριστιανών και εβιωνικών της Παλαιστίνης, γραμμένα προφανώς σε αραμαϊκή γλώσσα, έχουν χαθεί ολοκληρωτικά. Τα περισσότερα από τα κείμενα που διασώθηκαν, έχουν γραφεί σε ελληνική γλώσσα, στην Αντιόχεια, την Έφεσο, την Κόρινθο, την Αλεξάνδρεια, αλλά και τη Ρώμη, και αρχικά τα αποτελούσαν είτε ανώνυμες συλλογές με τα Λόγια του Ιησού ή τις Αναμνήσεις των πρώτων Αποστόλων, είτε επώνυμες (αλλά συχνά ψευδεπίγραφες) Επιστολές, αποδιδόμενες στον Παύλο και άλλους Αποστόλους ή Αποκαλύψεις, σκοτεινά κείμενα με αλληγορικό ύφος και προφητικό περιεχόμενο, και τελικά εμφανίστηκαν τα πρώτα Ευαγγέλια³².

Καθώς όμως γράφτηκαν σε μιαν εποχή κατά την οποία επικρατούσε μεγάλη ιδεολογική σύγχυση, κοινωνική ανασφάλεια και πολιτική αστάθεια, τα κείμενα δεν ήταν ομοιομορφα ούτε στο περιεχόμενο ούτε στην ιδεολογία. Άλλωστε, από Εκκλησία σε Εκκλησία επικρατούσαν μεταξύ των πιστών πολύ διαφορετικές απόψεις³³.

Στα τέλη εντούτοις του 2ου αιώνα, αρχίζει συστηματική ομοιογενοποίηση των κειμένων. Χάρη στο συγγραφικό και κατηχητικό έργο των πρώτων πατέρων της Εκκλησίας (Ιουστίνου, Τατιανού, Αθηναγόρα, Ιγνατίου, Πολυκάρπου, Κλήμη της Ρώμης κ.ά), ορισμένες από τις απόψεις αυτές άρχισαν να αντικρούονται για να χαρακτηρισθούν αιρετικές τον επόμενο αιώνα με το έργο κυρίως του Ειρηναίου, του Επιφάνιου και του Κλήμη της Αλεξανδρείας³⁴.

Οι συντάκτες των χριστιανικών αυτών κειμένων θέλησαν να συνδέσουν το δικό τους Μεσσία με τις παλιές εβραϊκές προφητείες, με σοβαρές όμως διαφοροποιήσεις. Ο Μεσσίας των Χριστιανών είναι πολύ διαφορετικός από τον ιουδαίο προκάτοχό του. Είναι μέρος της θείας οντότητας, που προϋπάρχει του κόσμου και θυσιάζεται για να σώσει τους ανθρώπους. Πέθανε, αναστήθηκε, αναλήφθηκε στους ουρανούς και θα ξαναγυρίσει σε μια δεύτερη παρουσία.

Η υπερκόσμια μορφή του «Αρνίου» της Αποκάλυψης και ο ανθρώπινος «Χριστός (= Μεσσίας) του Θεού» των πρώτων αναμνήσεων των αποστόλων, συνενώνονται στη μορφή του Θεανθρώπου, που σιγά σιγά εμπλουτίζεται με χαρακτηριστικά και ιδιότητες παρμένες από ημίθεους, προφύτες και «απεσταλμένους του Θεού» παλαιότερων εποχών, που θα έκαναν το Χριστιανισμό πιο προσιτό στους νέους πιστούς. Οι πολύ ύποπτες ομοιότητες της βιογραφίας του, κατά έξι αιώνες παλαιότερου, Βούδα με του Ιησού και της τελετουργίας και των συμβόλων του πολύ αρχαιότερου Μιθραϊσμού με του Χριστιανισμού, εντάσσονται στη διαδικασία αυτή.

Έτσι, όταν άρχισαν να διαμορφώνονται τα Ευαγγέλια, οι προσθήκες αυτές εμπλούτισαν το αρχικό κείμενό τους σε τέτοιο βαθμό, ώστε αφ' ενός μεν το ουσιαστικό περιεχόμενο της διδασκαλίας του να επισκιαστεί από θαύματα, συμπεριφορές και πρακτικές, που δεν προσθέτουν απολύτως τίποτα στο μεγαλείο της, αφ' ετέρου δε η αρχική ανθρώπινη μορφή του Ιησού, στην οποία αναφέρονταν, να ξεθωριάσει από τη θεία λάμψη του Χριστού.

Στη νέα αυτή αντίληψη περί Ιησού-θεανθρώπου, δηλαδή ενσαρκωμένου Θεού και Πλάστη του Σύμπαντος, δεν είχαν πλέον θέση ούτε η ύπαρξη αδελφών ούτε συζύγου και απογόνων του. Η μητέρα του έγινε Θεοτόκος και Παρθένος, που παρέμεινε αειπάρθενος και μετά τη γέννηση. Οι αδελφοί και οι αδελφές του έγιναν παιδιά του Ιωσήφ από άλλον γάμο. Κάθε αναφορά σε επίγεια ενδιαφέροντα του Ιησού, είτε αυτά αφορούσαν την επίκριση κοινωνικών θεσμών είτε σχετιζόταν με ενδεχόμενη καταγωγή του από τον Οίκο Δαυίδ, πήρε αλληγορικό χαρακτήρα, που δεν είχε σχέση με την πραγματικότητα.

Εν τούτοις, στις πηγές έχουν περισωθεί αρκετοί υπαινιγμοί, που λένε τα αντίθετα. Στα ίδια τα (κανονικά) Ευαγγέλια μνημονεύεται η ύπαρξη αδελφών³⁵. Από καμιά πηγή του 1ου, 2ου ή 3ου αιώνα δεν συνάγεται το αντίθετο. Άλλωστε, το κατά Ματθαίο Ευαγγέλιο³⁶, το λέει καθαρά

«και ουκ εγίνωσκεν ταύτην (ο Ιωσήφ τη Μαρία), έως ου έτεκεν τον υιόν αυτής τον πρωτότοκον»

από την περικοπή αυτή βγαίνει το συμπέρασμα ότι μετά τη γέννηση του Ιησού ο Ιωσήφ και η Μαρία είχαν σεξουαλικές σχέσεις (αυτή είναι η έννοια του ρήματος γινώσκω στα ελληνικά της εποχής εκείνης³⁷), συνεπεία των οποίων γεννήθηκαν και άλλα παιδιά, διαφορετικά δεν θα αναφερόταν ως πρωτότοκος αλλά ως μονογενής, όπως τον ονομάζει το πολύ μεταγενέστερο Σύμβολο Πίστεως.

Εξ άλλου σε δύο Ευαγγέλια³⁸, αναφέρεται πως όταν επισκέφθηκε την πατρίδα του, οι συντοπίτες του αναρωτήθηκαν

«ουχ' ούτος εστίν ο του τέκτονος υιός; ουχί η μήτηρ αυτού λέγεται Μαριάμ και οι αδελφοί αυτού Ιάκωβος και Ιωσής και Σίμων και Ιούδας; Και αι αδελφαί αυτού ουχί πάσαι προς ημάς εισί;

Η εκδοχή ότι οι φερόμενοι ως αδελφοί του Ιησού ήταν παιδιά του Ιωσήφ από άλλη (μη κατονομαζόμενη) γυναίκα, εμφανίζεται πολύ αργότερα, από τον Ωριγένη, και άλλους πατέρες της Εκκλησίας, του 3ου και 4ου αιώνα.

Από πουθενά, επίσης, δεν συνάγεται ότι ο Ιησούς δεν παντρεύτηκε και δεν έκανε παιδιά. Από όσα μας πληροφορούν οι πηγές (και αναφέρομαι στα κανονικά κείμενα και όχι σε απόκρυφα) ο Ιησούς δεν ήταν κάποιος αποτραβηγμένος ασκητής, αλλά ζούσε μέσα στην κοινωνία, είχε φίλους από όλες τις κοινωνικές τάξεις³⁹ συναναστρεφόταν με γυναίκες⁴⁰, μερικές από τις οποίες ανήκαν στον κύκλο των μαθητών του και ορισμένες τον ενίσχυναν με χρηματικά ποσά⁴¹, ενδεχομένως δε ήταν «φάγος και οινοπότης»⁴².

Εξ άλλου, οι ιουδαϊκές αντιλήψεις της εποχής του για την ομοφυλοφιλία δεν είχαν την ελληνική ανεκτικότητα και οι ομοφυλόφιλοι αντιμετώπιζαν όχι μόνο την κοινωνική

αποστροφή, αλλά και τις βαρύτερες ποινές του μωσαϊκού νόμου. Συνέπεια των αντιλήψεων αυτών ήταν να βλέπουν τους άντρες που έμεναν ανύπαντροι μετά τα 18 ή έστω τα 25 τους χρόνια με καχυποψία και ο γενικός κανόνας ήταν να παντρεύονται πολύ κυρίς.

Στα (κανονικά) Ευαγγέλια έχουμε μόνο κάποιους υπαινιγμούς αναφορικά με το αν ο Ιησούς είχε σύζυγο ή έστω ερωτική σύντροφο (για την αμυδρή προσωπικότητα της Σαλώμης⁴³, για την αφοσίωση της Μαρίας Μαγδαληνής, την περικοπή ότι «εξέβαλεν εξ αυτής επτά δαιμόνια»⁴⁴ κ.ά.), σε απόκρυφα όμως κείμενα, όπως στο Ευαγγέλιο του Φιλίππου⁴⁵, οι ερωτικές σχέσεις του Ιησού με τη Μαρία τη Μαγδαληνή θεωρούνται δεδομένες

*... η σύντροφός του (Σωτήρα είναι) η Μαρία Μαγδαληνή. (Αλλά ο Χριστός την αγαπούσε) περισσότερο από (όλους) τους μαθητές και συνήθιζε να τη φιλάει (συχνά) στο (στόμα) της. Οι υπόλοιποι (μαθητές ένιωθαν προσβεβλημένοι)... Είπαν σε Εκείνον: «Γιατί την αγαπάς περισσότερο από όλους μας»: Ο Σωτήρας απάντησε και τους είπε: «Γιατί δεν σας αγαπώ όπως (αγαπώ) εκείνη».**

Όσον αφορά την εκδοχή να είχε αποκτήσει ο Ιησούς απογόνους, πιστεύω πως η περίπτωση του Παράκλητου είναι καθοριστικής σημασίας και αξίζει τον κόπο να εξεταστεί λεπτομερέστερα.

Στο 4ο Ευαγγέλιο⁴⁶ φέρεται να λέει:

Συμφέρε υμίν ίνα εγώ απέλθω. Εάν γαρ μη απέλθω ο παράκλητος ουκ ελεύσεται προς υμάς, εάν δε πορευθώ πέμψω αυτόν προς υμάς και ελθών αυτός ελέγξει τον κόσμον περί αμαρτίας και περί δικαιοσύνης και περί κρίσεως.

Οι μεταγενέστεροι σχολιαστές ταύτισαν, με κάπως υπερβολική επιμονή, τον «Παράκλητο» με το «Πνέυμα το Άγιον». Πράγματι, σε έργα των Πατέρων του 3ου και του 4ου αιώνα⁴⁷, αλλά και σε ανώνυμα έργα⁴⁸, καθώς και σε αποφάσεις των Γ', Δ', Ε', ΣΤ' και Ζ' οικουμενικών Συνόδων, τονίζεται κατηγορηματικά πως ο Παράκλητος είναι το Άγιο Πνεύμα, ενώ άλλοι υποστήριζαν πως ο Παράκλητος είναι ο ίδιος ο Ιησούς σε δεύτερη παρουσία.

Στα εβραϊκά, όμως, η λέξη «Παράκλητος» (δηλαδή Παρηγορητής⁴⁹), μεταφράζεται «Μεναχέμ» και είναι προσωπικό όνομα, πολύ κοινό και σήμερα ακόμη στους Ισραηλίτες και αυτόν τον Μεναχέμ, με ελαφρά παραλλαγμένο το όνομά του, τον συναντούμε στις πηγές.

Στην Καινή Διαθήκη, και συγκεκριμένα στις Πράξεις⁵⁰, συναντούμε κάποιον Μαναήν, ο οποίος μάλιστα ήταν σημαίνον πρόσωπο και υπήρξε γνωστός ή και φίλος με τον Παύλο και τον Βαρνάβα, στην Αντιόχεια. Στον Ιώσηπο εξ άλλου εμφανίζεται ένας Μαναήμος, ο οποίος πρωταγωνίστησε στην Επανάσταση των Ζη-

* Η μετάφραση είναι από τα κοπτικά, καθώς το ελληνικό πρωτότυπο έχει χθθεί.

λωτών και έπεσε στον Ιουδαϊκό πόλεμο⁵¹. Κατά τον Ιώσηπο ήταν γιος του Ιούδα του Γαυλωνίτη, ο οποίος ήταν ο ηγέτης της «Εξέγερσης της Απογραφής» και γιος ενός άλλου επαναστάτη του Εζεκία. Τόσο ο Εζεκίας όσο και ο Ιούδας ο Γαυλωνίτης διεκδικούσαν βασιλική καταγωγή «εκ του Οίκου Δαυίδ».

Στην περίπτωση αυτή έχουμε, κατά την προσωπική μου άποψη⁵², μιαν από τις όχι λίγες μεταγενέστερες επεμβάσεις στα κείμενα του Ιώσηπου. Ο Ιούδας ο Γαυλωνίτης θανατώθηκε το 6 της χρονολογίας μας. Αν ο Μαναήμος ήταν γιος του, θα πρέπει κατά την Επανάσταση των Ζηλωτών και τον Ιουδαϊκό πόλεμο να ήταν εξήντα χρονών. Πολύ μεγάλος για να πρωταγωνιστήσει σε εξέγερση. Εικάζω ότι ο Μαναήμος του Ιώσηπου, ο Μαναή των Πράξεων και ο Μεναχέμ-Παράκλητος του κατά Ιωάννην Ευαγγελίου είναι το ίδιο πρόσωπο, που δεν ήταν γιος, αλλά εγγονός του Ιούδα. Ποιος όμως ήταν ο απαλειφθείς πατέρας του; Μα ο Ιησούς, του «Οίκου Δαυίδ».

Κατά τους επόμενους δύο αιώνες έγινε συνειδητή και οργανωμένη προσπάθεια να ομοιογενοποιηθούν κατά το δυνατό τα κείμενα εκείνα, που θα έμεναν οριστικά στον Κανόνα, ώστε να απαλειφθούν από αυτά αντιφάσεις και ασυμφωνίες. Διαδοχικώς διαμορφώθηκαν περισσότεροι από ένας Κανόνες, ενώ μεγάλος αριθμός ιερών κειμένων αποκλείστηκαν και χαρακτηρίστηκαν απόκρυφα. Αλλά και πάλι, ακόμα και τα κανονικά αυτά κείμενα, εξακολούθησαν να παρουσιάζουν σοβαρές ασυμφωνίες, που είτε αφορούσαν Ιησού Χριστό σαν άνθρωπο είτε σαν θεό και οι οποίες μέχρι σήμερα προκαλούν προβληματισμό στους μελετητές και αμιχανία στους πιστούς.

Από τον 4ον αιώνα, η νικήτρια Εκκλησία, που διέθετε πλέον την κρατική ισχύ, άρχισε να καταδιώκει μαζί με ύσους εθνικούς διανοούμενους απόμειναν και επέμεναν και τους εκφραστές των απόψεων, που είχε χαρακτηρίσει αιρετικές. Η καταδίωξη αυτή ξεκίνησε με μορφή δημοσιευμάτων, νουθεσιών και προφορικών στιγματισμών, αλλά σύντομα πήρε τη μορφή αποκάλυπτης βίας. Πολλοί από τους αντιφρονούντες αναγκάστηκαν να κρύψουν σε κρυφές κρύπτες τα κείμενα αυτά. Τα περισσότερα διασώθηκαν στην Αίγυπτο, χάρη στις ειδικές κλιματικές συνθήκες της χώρας. Στο Χηνοβόσκιο (Ναγκ Χαμάντι), τα πολυάριθμα χειρόγραφα, που ανακαλύφθηκαν το 1945, βρέθηκαν σε πήλινα δοχεία, θαμμένα σε υπόγεια και σχεδόν όλα αφορούσαν αιρετικά και ιδίως γνωστικά κείμενα⁵³.

Οι ναοί και τα ιερά της αρχαίας θρησκείας καταστράφηκαν συστηματικά, χιλιάδες εθνικοί ή αιρετικοί θανατώθηκαν⁵⁴, αλλά περισσότεροι, για να επιβιώσουν, υποκρίθηκαν τους ευσεβείς ορθόδοξους Χριστιανούς, περιμένοντας και ελπίζοντας να περάσουν οι δύσκολες μέρες. Φαινόμενο που θα επαναληφθεί πολλές φορές στην ιστορία. Ενδεχομένως όμως άλλοι οπαδοί αυτών των αιρετικών απόψεων να συγχρότησαν μυστικές εταιρείες, για να επιβιώσουν και να διαφυλάξουν την άποψη, που είχε γίνει πλέον άκρως επικίνδυνη και αποτελούσε «το τρομερό μυστικό», ότι δηλαδή υπήρξε ένας Ιησούς ανθρώπινος, γεννημένος από γυναίκα, όπως όλοι οι άνθρωποι, που είχε αδελφούς και αδελφές, που παντρεύτηκε και απέκτησε παιδιά.

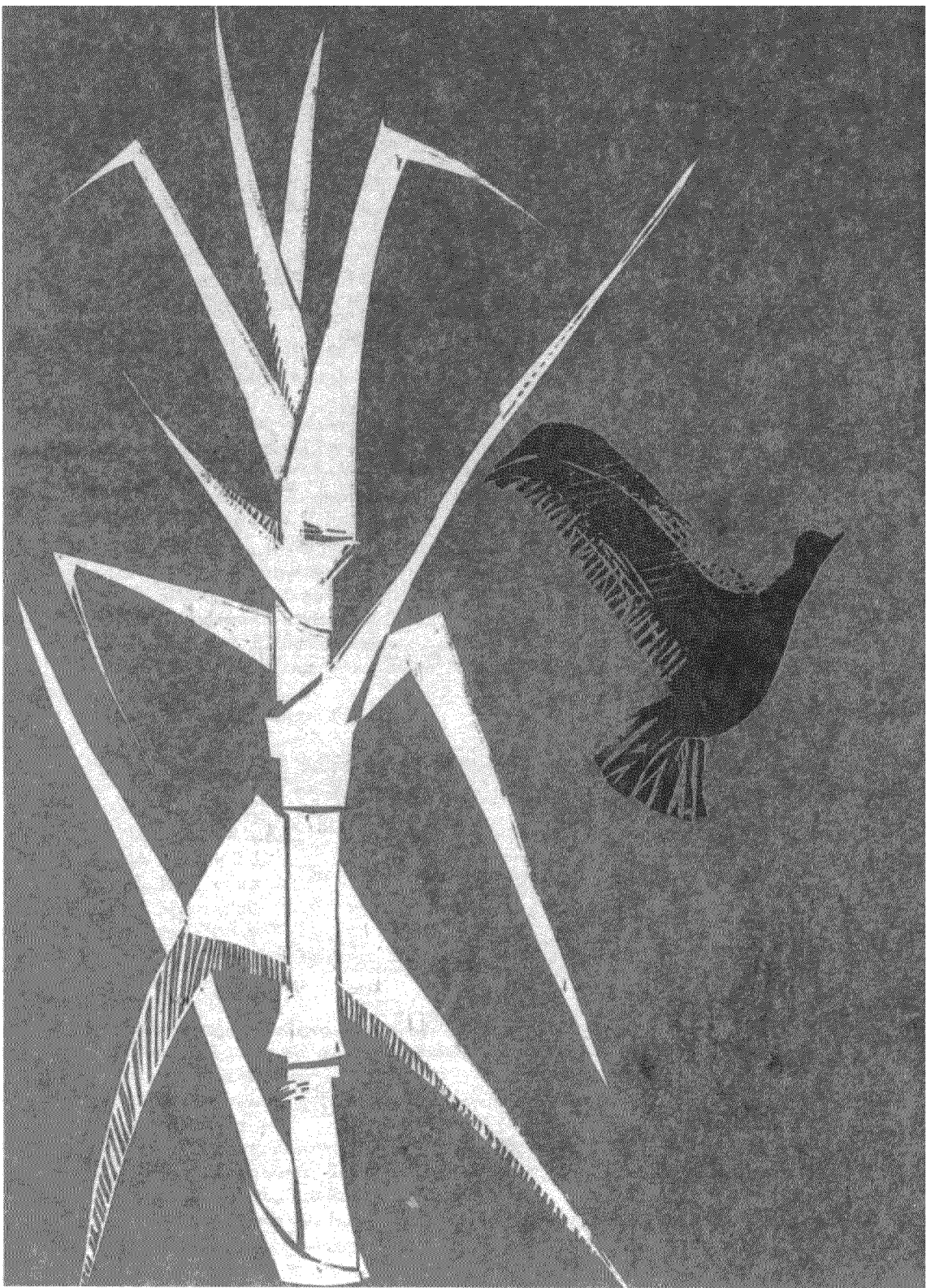
Αυτό όμως, η συγκρότησή, δηλαδή μυστικών εταιρειών, αποτελεί εικασία και ως τώρα δεν έχει βρεθεί καμία αξιόπιστη μαρτυρία, που να την υποστηρίξει. Η καταδίωξη και εξόντωση των Ναϊτών, αλλά και ανάλογες βιαιότητες σε βάρος αντιφρονούντων, που έδωσαν στο χριστιανικό ιερατείο το χαρακτηρισμό του τελειότερου διωκτικού μηχανισμού που επινόησε ο άνθρωπος, είχαν κατά βάθος οικονομικά και πολιτικά αίτια και όχι την ύπαρξη κάποιου μυστικού. Η απουσία παρόμοιων μαρτυριών αφήνει ελεύθερο το έδαφος για κάθε είδους εκμετάλλευση και παραποίηση από ευφάνταστους συγγραφείς που επιδιώκουν να γράψουν «ευπώλητα» βιβλία, όπως στην προκειμένη περίπτωση ο «Κώδικας ντα Βίντσι».

Παραπομπές

(Οι περιεκτικές της Καινής Διαθήκης που μνημονεύω πρόερχονται από την 6η έκδοση της «Ζωής» - 1969).

1. Εφημερίδα «τα Νέα».
2. Carlo Cipola (editor), *Economic History of Europe*. Collins, σσ. 83-105.
3. Γουίλ Ντυράν, *Παγκόσμια Ιστορία του Πολιτισμού*, Αθήνα. Κομμουνδουρέας (1978), τόμ. 3ος, σ. 449.
4. Ουέλς, *Επίτομη παγκόσμια ιστορία*, Έκδοση Βίβλος, σ. 614.
5. Γουίλ Ντυράν, στο ίδιο, σ. 515.
6. Σ. Αγουρίδης, *Ιστορία των χρόνων της Καινής Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς (1985), σσ. 128-130 και 136-137.
7. Γουίλ Ντυράν, στο ίδιο, σ. 518.
8. E. R. Dodds, *Χριστιανοί και Εθνικοί σε εποχή αγωνίας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια (1995), σ. 23.
9. Στο ίδιο, σ. 25.
10. Στο ίδιο, σ. 26.
11. Γουίλ Ντυράν, στο ίδιο, τόμ. 3ος, σ. 618.
12. Jeremy Rifkin, *The end of the Labour*. Putnam (1995).
13. Εφημερίδα «Καθημερινή».
14. J. Baudrillard (μεταφρ. Ζ. Σαρίκας), *Η διαφάνεια του κακού - Δοκίμιο πάνω στα ακραία φαινόμενα*, Αθήνα (1996), σ. 136.
15. Β. Αδραχτίς, *Η θέση της γυναίκας στην Εκκλησία*, «Αφιέρωμα» ένθετο εφημερίδας «Ελευθεροτυπία» (15-7-2000) και Σ. Αγουρίδης, *Ελληνική Εκκλησία και περιθωριακοί*. «Αφιέρωμα» ένθετο εφημερίδας «Ελευθεροτυπία» (30-9-2000).
16. Στοιχεία για τον Pierre Plantard (1920-2000) βρίσκονται στο αρχείο File Ga P7, του Bureau of Associations, Paris Prefecture of Police.
17. A. Marjannen, *The woman Jesus loved. Mary Magdalene in the Nag Hammadi library and related documents*. Leiden: E.J. Brill (1996) 40.
18. Κ.Α. Μωράκης (Μεταφρ. Σχόλια), *Το κατά Φίλιππον Ευαγγέλιο*. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα (1997), σσ. 17-21.
19. Michael Behe, *Darwin's Black Box (1996)* και William Dembski, *Intelligent Design: The Bridge between Science and Theology (1998)*.
20. H. Chadwick, *Early Church*. Middlesex. Penguin (1967) και I. Hazlett (επιμ.) *Early Christianity Origins and Evolution to AD 600*, London. SPCK (1991).
21. Γουίλ Ντυράν, στο ίδιο, σ. 610.

22. Στο ίδιο, σ. 609.
23. J.G. Frazer, *Adonis. Attys and Osiris* στο *The golden bough*. 3η έκδοση (1936).
24. Σ. Αγουρίδης, *Ιστορία των χρόνων της Καινής Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς (1985), σ. 54.
25. Ματθ. κδ' 24,2, Μαρκ ιγ' 22,1.
26. Β' Κορινθ. ια' 13,1.
27. Εμμανουήλ Ροΐδης, *Οι Ρωμαίοι δούλοι και ο Χριστιανισμός*, Αθήνα, Σακαλής, Άπαντα, τόμ. Α', σ. 610.
28. Ηρωδικνός III 189, Δίων Κάσσιος XXI 23.
29. Σ. Αγουρίδης, *Ιστορία των χρόνων της Καινής Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς (1985), σ. 64.
30. Φλ. Ιώσηπος, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία XVIII 3,3 και XX 9,1*, ηλεκτρ. Έκδοση TLG και Γουίλ Ντυράν, *Παγκόσμια Ιστορία του Πολιτισμού*, τόμ. 3ος, σ. 648.
31. Δ. Σαραντάκος, *Οι εσταυρωμένοι Σωτήρες*, Αθήνα, Εντός (1999), σ. 11.
32. Σ. Αγουρίδης, *Εισαγωγή εις την Καινήν Διαθήκην*, Αθήνα, Γρηγόρης (1991), σ. 112, 113, 140, 187 και Γουίλ Ντυράν, στο ίδιο, σ. 646.
33. Έμμετ Φοξ, *Η επί του Όρους ομιλία*, σ. 27.
34. Sanders, *Το ιστορικό πρόσωπο του Ιησού*, Αθήνα, Φιλίστωρ (1998), σ. 113.
35. Sanders, στο ίδιο, σσ. 115-117.
36. Δ. Κυρτάτας, *Απόκρυφες Ιστορίες*, Αθήνα, Άγρα (2004), σ. 90-91.
37. Επιφάνιος, *Πανάριον*, ηλεκτρονική έκδοση TLG 30, Ειρηναίος Έλεγχος και ανατροπή της ψευδωνύμου γνώσεως, ηλεκτρονική έκδοση TLG 3.11, Κλήμης Αλεξανδρέως, *Στρωματείς*, ηλεκτρονική έκδοση TLG 1.21.
38. Ματθ. ιγ' 55, Μαρκ. ε' 3.
39. Ματθ. 18-25.
40. Δ. Δημητράκου, *Λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσης*, Αθήναι, Δημητράκος (1964).
41. Ματθ. ιγ' 53-57 και Μαρκ. ε' 3.
42. Λουκ. ζ' 36.
43. Λουκ. ι' 8.2, 8.42.
44. Λουκ. η' 2-3.
45. Πραξ. ια' 19.
46. Μαρκ. ιε' 40.
47. Λουκ. ι' 8.2.
48. Κ.Α. Μωραΐτης (Μεταφρ. Σχόλια), *Το κατά Φίλιππον Ευαγγέλιο*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα (1997), σ. 85.
49. Ιωάν. ις' 7-9.
50. Ιωάννης Δαμασκηνός, *Έκθεσις ορθοδόξου πίστεως*, ηλεκτρον. Έκδοση TLG 90· Κλήμης Αλεξανδρέως, *Στρωματείς*, ηλεκτρονική έκδοση TLG A 1, 234.
51. Αποστολικαί Διαταγαί Β 26.
52. Δ. Δημητράκου, *Λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσης*, Αθήναι, Δημητράκος (1964).
53. Πράξεις ιγ' 2.
54. Φλ. Ιώσηπος, *Ιουδαϊκός Πόλεμος*, ηλεκτρονική έκδοση TLG II 56, 118, 433, 443 και VII 253, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία*, ηλεκτρονική έκδοση TLG XVIII 4, 10, 23, 25 IX 229, 1 και XX 102.
55. Δ. Σαραντάκος, στο ίδιο, σσ. 167, 180.
56. Λιβάνιος, *Υπέρ των Ιερών*, Θεσσαλονίκη, Θύραθεν (1998) και Σωζομενός Εκκλησιαστική ιστορία, ηλεκτρονική έκδοση TLG.
57. Κ.Η. Dreschner, *Η εγκληματική ιστορία του Χριστιανισμού*, Αθήνα, Κάκτος (2004), τόμ. Β, σσ. 378-387.

Άρτα Κομιανού, Σύνθεση Νο 117, 1980